

Szilágyi Márton

EGY INDULATOS ÉLET REGÉNYE

TOLNAI LAJOS: A SÖTÉT VILÁG

Tolnai művének – műfaji meghatározását hagyjuk későbbre... – igen sajátos a filológiai státusza: szerzője életében ugyanis nem jelent meg könyv formájában, hanem kizárólag folytatásos közleményként volt olvasható a *Képes Családi Lapok* 1894–1895-ös évfolyamaiban. Az írónál az nem egyedülálló eset, hogy a periodikákban közölt szövegei nem kerültek át a könyvkiadásba: a hatalmas kiterjedésű életmű utólagos jelenléte az irodalmi nyilvánosságban soha nem valósult meg teljesen, ennek kései, látványos bizonyítéka az a mű, amely először csak 2018-ban (!) jelent meg könyv alakban.¹ Mondhatni, Tolnai írói hagyatéka körül tehát még mindig nincs rend, ami pedig összefügghet az életmű egyre gyöngülő hatástörténeti jelentőségével is, de azért nem menthetjük föl teljesen az irodalomtörténeti és könyvkiadói szakmát sem a mulasztások alól.

A sötét világot is igen későn, először 1942-ben adták ki önálló kötetként,² azaz keletkezése után nagyjából fél évszázaddal. Ám ez sem sikerült tökéletesen. Mint utóbb kiderült, ez az edíció nem volt teljes, mert a sajtó alá rendező – a nevét nem tüntették föl a könyvön – kifelejtette a zárófejezetet; így az, aki innen ismerte meg a szöveget, egészen más kompozíciót érzékelhetett, s különösen a zárlat szempontjából bizonyult másként értelmezhetőnek a szöveg. Ennek a kiadásnak a szövegét több, Romániában megjelent kiadás is átvette, és ezzel klasszifikálta.³ A fordulópontot a Magyar Remekírók sorozatban megjelent gyűjteményes kötet jelentett. A századforduló reprezentatív regényeit megjelentető kötetben is benne volt Tolnai műve, s a Szalai Anna gondozásában napvilágot látott új kiadás nyilvánvalóvá tette a korábbi vállalkozás csonkaságát.⁴ Ahogyan a sajtó alá rendező a szerkesztői jegyzetében röviden megfogalmazta: „Tolnai Lajos műve könyv alakban 1942-ben, majd 1955-ben jelent meg. Az utolsó fejezeteket ezek

a kiadások nem közlik.”⁵ Ez pedig azt is jelentette, hogy az alighanem az 1984 előtti szakirodalom teljes egésze úgy alkotott képet erről a szövegről, hogy nem volt a teljes mű birtokában – bár ezt azért nehéz megítélni, mert még a szakirodalom legfontosabb tételeit (mint például Barta János⁶ vagy Dávid Gyula⁷ alapvető munkáit) figyelembe véve is, kevés a pontos filológiai hivatkozás *A sötét világ* kapcsán. Ám a gyanú mindenképpen felébredhet az olvasóban. Szalai Anna kiadásában *A sötét világ az Apró csillagok a sötétben* című fejezettel zárul – a korábbi edíciókban *A mi lapunk – s az én főszerkesztőm* az utolsó.

S a helyzet még ennél is bonyolultabb. Húsz évvel később ugyanis, amikor Tolnai művét újra meg akarta jelentetni egy könyvsorozat, s a sorozatszerkesztő, Kerényi Ferenc bizalmából erre én kaptam megbízást, némi meglepetéssel vettem észre, hogy Szalai Anna kiadása sem volt teljes. A szöveg eredeti megjelenési helyét áttekintve kiderült ugyanis, hogy *A sötét világ*-nak volt még egy olyan utolsó fejezete is (a lap 1895. december 15-i számában), amelyet ez az 1984-es edíció sem tartalmazott (a sajtó alá rendező alkalmasint nem lapozott el idáig, mert azt hitte, megtalálta a mű lezárását a korábbi fejezettel). Ilyenformán 1994-ben jelenhetett meg először Tolnai szövegének első teljes kiadása, amely a korábban a regénykiadásokban nem szereplő *Kritikusaim* című fejezettel zárult.⁸ Igaz persze, hogy ennek a filológiai újdonságnak a szakirodalmi tudomásul vétele teljesen elmaradt: a kiadásnak nem volt kritikai visszhangja, s a Tolnai-szakirodalom sem mutatkozott olyan dinamikusnak az 1995 utáni negyedszázadban, hogy bárki reflektált volna erre az eseményre. Sőt, a későbbi Tolnai-kiadások – ezek kivétel nélkül Erdélyben jelentek meg – egyáltalán nem vették figyelembe ezt az 1994-es kiadást (és ami még sajnálatosabb, az eredeti megjelenés helyét sem nézték meg). A Sebestyén Mihály gondozta, 2004-es marosvásárhelyi kiadás (ez volt a legutóbbi) még mindig Dávid Gyula 1955-ös edícióját tekintette alapnak, a sajtó alá rendező láthatólag nem is hallott arról, hogy azóta történt egy s más a szöveg kiadása körül.⁹

Fontos kérdés a szöveg műfajisága is. A legerőteljesebb hagyomány nyilván az önéletírásként való interpretálás, s ily módon a Tolnai biográfiájához való kulcsszöveggé váló felhasználás. Az 1994-es kiadás azonban ebben is tartalmaz egy – jórészt teljesen elsikkadt – ajánlatot: maga a kötet ugyanis a *Régi magyar regények II.* címet viselte, azaz regényként fogta föl Tolnai művét (ez persze nem volt előzmény nélküli, mert az 1942-es, első kötetbeli kiadás műfaji meghatározást jelentő alcíme is a „regény” volt – az eredeti, folyóiratbeli közlés ilyen utalást nem tartalmazott). 1994-ben ez a

döntés egyértelműen Kerényi Ferenc érdeme: sorozatszerkesztőként ő alakította ki ennek a kötetnek a szerkezetét, s engem kifejezetten egy ilyen feladat megvalósítására kért föl. Ám ennek a döntésnek az interpretációra tett következményeit sem gondolta végig aztán a szakirodalom.

Pedig az döntő különbség, ha képesek vagyunk regényként olvasni Tolnai művét – s nem is akármilyen regényként, hanem, eredeti létmódjának megfelelően, folytatásos regényként. Ez ugyanis nem igényli azt, hogy lépten-nyomon mérlegeljük a szöveg igazságtartalmát (megjegyzem, ebből a szempontból már az eddigi szakirodalom is számos ponton mutatta ki azt, hogy *A sötét világot* nemigen lehet hiteles történeti forrásként felfogni).¹⁰ Persze az még így is sajnálatos, hogy nem készült el mindmáig a szövegnek egy olyan, jegyzetelt kiadása, amely elvégezte volna az egyéb forrásokkal való szembesítés feladatát, s ezzel számot adhatott volna a referenciális olvasás lehetőségeiről és korlátairól. Az 1994-es kiadás azzal, hogy regénynek minősítette *A sötét világot*, el is hátrította ezt a lehetőséget, s az ottani szövegmagyarázó jegyzetek ezért nem is tértek ki erre a vonatkozásra.

Mindazonáltal nem fölösleges annak szemléltetése, milyen módon használhatók a mű kijelentései kútfőként – s ennek szemléltetésére egy olyan részletet szeretnék exponálni, amely eddig nem került elő a szakirodalomban mint teljes hitelű (vagy akár kétségbe vont hitelű) szöveghely, s amely jól kapcsolódik a műnek egy fontos szegmenséhez: az Arany Jánossal kapcsolatos részletekre gondolok. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy Tolnai egyik legjobb ismerője, Dávid Gyula éppen az Arany János és Tolnai Lajos közti kapcsolatnak szentelt egy tanulmányt néhány éve, s ebben bőszégesen idézett *A sötét világból* is.¹¹

A művel való szembesítést ebben az esetben egy szerencsés módon fennmaradt kézirat teszi lehetővé, amely sokáig feledésbe merült. Az utóbbi években derült ki, hogy Kolozsvárott az Egyetemi Könyvtár állományában mindmáig megvan Arany János 1856-os kötetének, a *Kisebb költeményeknek* a kézírata, amelyet a nyomdai munkálatokhoz használt fel a kiadó. Az értékes kéziratot Arany László özvegye ajándékozta férje halála után az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, s az egyesület gyűjteményének államosítása után került az Egyetemi Könyvtárba.¹² A tisztázott és rendezett írásképi kötet egésze nem Arany kézírása (ebben tehát jelentősen eltér az MTAK őrizetében lévő gyűjteménytől), azaz nemcsak Arany másolt verseket belé, hanem másokkal másoltatott is (tehát részben autográf tisztázatnak, részben pedig autorizált másolatnak tekinthető). Hogy kik voltak a másolók, az sem teljesen rejtélyes. Már logikailag is adódik a következtetés, hogy az ek-

kor Nagykőrösön tanárként dolgozó költő a legegyszerűbben diákjaival dolgoztathatott – s ezt megerősíti Tolnai Lajos visszaemlékezése is. Tolnai (ekkor még eredeti nevén, Hagymássyként) a nagykőrösi gimnázium diákja és Arany tanítványa volt, s megírta azt, hogy szép kézírása alapján a költő magához hívatta, és megbízta verseinek lemásolásával. Tolnai – persze már évtizedek távlatából – így adta vissza Arany szavait: „Hát én azt szeretném, ha maga leírná az én összes verseimet... Két kötetbe akarom kiadni. Jó írása van, és úgy hallom, nem jár a szállására senki – ez kellene nekem. Senki ne turkáljon az én írásaimban. Ezt ki is kötöm. Nem kívánom ingyen. Maga szegény fiú.” Később azt is megtudjuk Tolnaitól, hogy a másoláshoz az „első nagy csomagot” megkapta – arról viszont említést sem tett, hogy egy bekötött, kéziratlapokat tartalmazó könyvbe kellett bemásolnia innen a verseket.¹³ Tolnai emlékirata nyilván helytállóan rögzítette a megbízás tényét: ám a szerző, aki az egész szöveget erősen poentírozva és regényesítve építette föl, a részletekben nem túlságosan megbízható. Az itteni Arany-portré pedig leginkább az idegenkedés kifejezése, és a másoktól nagy embernek tartott Arany erősen kritikus bemutatása, amely erősen összefügg azzal a retorikai stratégiával, amely a saját személyiség kiemelésének és közép-pontba állításának van alárendelve, s mindez a sértettség, félreismertség állandó érzékeltetését is tartalmazza. Ezek után pedig az sem csodálható, hogy a kézirat felbukkanása újabb ellentmondást tárhat fel Tolnai narratív műveleteiben.

A fennmaradt s jelenleg Kolozsvárott őrzött kéziratot tanulmányozása¹⁴ ugyanis arról győzhet meg bennünket, hogy aligha csak a fiatal Tolnai lehetett – Arany mellett – a másik másoló. Hiszen több kéz is elkülöníthető itt. Első ránézésre (ezt egy későbbi, alaposabb vizsgálat még módosíthatja) ötször van váltás a lejegyzésben, ami négy másolót feltételez: Arany másolta a verseket a *Karácson éjtszakán* című versig, innen, *A lantos-tól* egy másik kéz vette át a munkát, majd az *E... G... naktól* (utóbb *Egressy Gábornak* címmel szerepelt a kiadásokban) ismét váltás van; a *Poétai receptet* más kéz másolja, majd a következő verstől, a *Magyar Misitől* ismét új másoló van, amely egészen a *Keveházáig* tart, ahonnan, *A hegedűtől* aztán újra Arany veszi át a feladatot. Ilyenformán a kötetben – úgy tűnik – Aranyon kívül négy másoló különíthető el. S mivel a másolásnak ugyanabba, az elő-re bekötött kötetbe kellett készülnie, erről tudnia kellett mindazoknak, akik egy bizonyos pontig másolták a verseket, s utána átvette tőlük a feladatot másvalaki. Azaz Tolnainak, aki bizonyosan részt vett a munkában, ezt az eljárást pontosan ismernie kellett – ám erről egy szót sem szolt az emlék-

iratban. Egyébként talán ezeknek a másolóknak sem lehetetlen az azonosítása: hiszen ha igaz az a feltevés, legalább munkahipotézisként, hogy a többi másoló is Arany tanítványai közül került ki (ezt Tolnai személye igen valószínűvé teszi), akkor Arany tanári munkájának dokumentációjából, a fennmaradt, Aranytól javított dolgozatokból nyerhető lenne annyi kontrollforrás az egyes személyektől, amelyeket már össze lehetne vetni a kéziratok kötetével. A kritikai kiadásnak az Arany tanári működését dokumentáló kötete éppen az 1851 és 1854 közötti évekből húsz dolgozatjavításról tud (mindet a nagykőrösi Arany János Emlékmúzeum őrzi, amely ugyan mára múzeumi rangját elvesztette, de gyűjteménye megmaradt).¹⁵ Tolnai (Hagymási) Lajos bizonyítványát is Arany állította ki, s ebben írásbeli dolgozatainak külalakját az „elegans” szóval minősítette (a bizonyítvány latin nyelvű).¹⁶ Ez az értékelés tökéletesen összhangban van a másolás feladatával (s azokkal a szavakkal, amelyeket Tolnai az emlékiratban Arany szájába adott) – s könnyen lehet, hogy érdemes volna újból átnézni Arany dolgozatjavításainak a teljes anyagát, hiszen a kritikai kiadást annak idején Arany János sorai érdekelték, ám most éppen a dolgozatírók kézírása lenne érdekes, hiszen ezáltal megtalálhatnánk a másolásra kiválasztott összes személyt, vagy legalábbis talán elkülöníthetnénk Tolnai Lajos fiatalkori kézírását a többiekétől.

Tolnai pontatlansága, amelyet ebben a szerencsés esetben a filológiai tények tesznek világossá, aligha véletlen, s nem kizárólag a felejtés mechanizmusaival magyarázható. *A sötét világ* retorikai stratégiájához nem tartozott hozzá a minél pontosabb felidézés s a lehetőleg ellentmondásmentes narráció. Tolnai ugyanis regényszerűen poentírozott, s egy előre meghatározott alakteremtés jegyében hozta létre szövege szereplőit – még akkor is, ha valódi néven szerepeltette őket, s ezzel mintegy a hitelesség látszatával ruházta föl emlékező passzusait. Voltaképpen itt sem tett mást, mint amit regényeiben, ahol a kulcsregényre emlékeztető eljárással tette azonosíthatóvá egyes, fiktív névvel ellátott karaktereit, s ezzel váltott ki viharos, nem ritkán elutasító fogadtatást.¹⁷

Tolnai retorikai stratégiája, amely meghatározta ennek az esetnek a leírását, az Aranyra vonatkozó egyéb részek összefüggésében érthető meg. Tolnai ugyanis folyamatosan és tendenciaszerűen ambivalens szerepet szánt Aranynek az emlékiratában – s ennyiben is regényhőssé avatja. A kisebbrendűségi érzés, amely együtt jár Arany költői nagyságának az állandó, de nem teljesen őszinte elismerésével, keveredik a diákkori sértettség nem múló érzésével – Tolnai ugyanis nem felejt el hangsúlyosan szóba hozni, hogy

egykori tanára nem őt tartotta a legtehetségesebb diákjának. Ebből a kettősségből fakad a szöveg sajátos, fel nem oldott belső feszültsége: az Aranyhoz fűződő, tényszerűen rögzített események nincsenek összhangban az ehhez hozzákapcsolt értelmező mozzanatokkal. Már a fentebbi részlet kapcsán is ezt érzékelhetjük: Tolnai talán azért nem írta le azt, amiről feltétlenül tudnia kellett (hogy ugyanis nem ő volt a *Kisebb költemények* nyomdai példányának egyedüli másolója), mert saját magának a kiemelése fontos volt neki. Csak így tudta érzékeltetni azt, hogy miközben ő komoly szolgálatot tett Aranynak, tanára ezt nem értékelte megfelelően. Azaz az egész megbízás kettős fénytörésbe kerülése szempontjából lényeges annak sugallása, hogy őt Arany nem egyszerűen megtisztelte a feladattal – ahogyan ezt a szöveg első közelítésben állítja is –, hanem inkább kihasználta. S ilyenformán Arany az a gesztusa is, hogy a tőle tiszteletdíjat elfogadni nem akaró gimnazistának a Tomori Anasztáz alapította pályadíjból kívánta megjutalmazni (az öt aranyból hármat ítélve Tolnainak!), majdhogynem sértésszámba menő alamizsnaként tételeződik:

„Növelte ezt a szerencsétlenség, hogy Arany – mivel csakugyan nem fogadtam el a másolásért semmit – azzal akart erőnek erejével megjutalmazni, hogy Tomori Anasztáz ötaranyos pályadíjából hármat, *tekintettel szegénységemre* (jó köpönyeg ez!) nekem ítélte; kettőt adott nagy magasztaló dicséret mellett Szilády Jánosnak.

Engemet tehát a *másolás* és *szegénység* ütött poétává.

A részvét és a nyomor.

Mankó. Jó két mankó.”¹⁸

Tolnainak ezekben a soraiban föl sem merül egy olyan utólagos értékelés lehetősége, amely a pályadíj odaítélését tapintatos gesztusnak, s az indoklást pedig finom, a dolog lényegét elhallgató s kettejük titkává avató közlésnek fogta volna föl. Pedig Arany oldaláról – amit egyébként Tolnai meg sem kísérel rekonstruálni vagy kikövetkeztetni – ez akár így is érthető lenne. Az a megoldás, hogy Tolnai meg sem próbálja empatikusan megadni a saját igazság lehetőségét egy tőle teremtett, nem rokonszenves figurának, ismerős lehet regényírói világának ismeretében: regényhősei éppen azért tűnnek rikító és egyoldalú színekkel megrajzolt papírosfigurának, mert minden cselekedetüket és motivációjukat csak a regényíró-narrátor nézőpontjából lehet megítélni – s bizonyos értelemben ez magyarázza, miért is tűnhetett a későbbi recepcióban Tolnai nagy szatirikusnak, hiszen ez a retorikai stratégia legfőljebb a szatirikus ábrázolásnak kedvezett.¹⁹ *A sötét világban* felbukkanó, Arany János névre hallgató szereplő ebben az értelemben tehát inkább

regényhősnek tekinthető, s nem egyszerűen csak az emlékezés tárgyának, s a rávonatkozó, egyébként nem érdektelen információk sem életrajzi dokumentumok: mindez a szöveg középpontjában álló, felnövesztett és abszolutizált személyiség erőterében megmutatkozó egyik viszonyulás kifejeződése.²⁰ Ennek kifejeződése, hogy Tolnai úgy rögzíti futólag mindazt, amit a nagy költő – állítólag – neki mondott az irodalomról, mintha az Arany szemléletét *általában* jellemezné, s ha neki nem említett valamit, akkor az még nem volt jellemző Aranyra; az föl sem merül ezekben a sorokban, hogy csak *neki* nem beszélt valamiről:

„Tompáról, Petőfiről ekkor még nem szólt.

Elragadtatással beszélt azonban Jókairól, kinek csodálatosan szép nyelvét, fantáziáját rendkívül dicsérte. Jósika, Eötvös, Kemény nem kerültek szóba.

Gyulai Pál nevét ekkor még nem hallottam, pedig ebből lett a legmakacsabb Arany-bámuló.

Hol élt ebben az időben? Nem tudom. Bizonyosan fejlődött valamelyik gróf mellett.”²¹

A legárulkodóbb persze a Gyulaira tett célzás – mert az kizárólag Tolnai akkori tájékozatlanságát mutathatja, hogy ő akkor nem ismerte a nevét, de ez se azt nem bizonyítja, hogy Gyulai ekkor nem volt fontos Aranyhoz az ismerősei között, sem azt nem, hogy ő még ekkor nem tartozott Arany – úgynevezett „bámulói” közé. Arról már nem is beszélve, hogy Tolnai szerint Arany „ekkor még” nem beszélt Petőfiről – miközben a Tolnai kezében is megforduló *Kisebb költemények* anyagában fontos kompozíciószervező elem volt a Petőfire való emlékezés.²² Ám *A sötét világnak* ez a részlete egyáltalán nem engedi érvényesülni a jelenségek másféle, finomabb értelmezését, éppen a szöveg narrátorának határozott, egyirányú retorikai stratégiája miatt.

Hasonló megoldás figyelhető meg akkor, amikor Tolnai saját prózáirói pályakezdését akarja inszceniózni. Ez sem volt független Aranytól, hiszen Tolnai a pályakezdés pillanatát is egy Aranyhoz kötötte – a leírásból egyébként az is kiderül, hogy ez a látogatás talán nem is valamiféle kivételes eset, hanem inkább ismétlődő alkalom volt. Érdeemes hosszabban idézni a vonatkozó részletet:

„Gondolom, verset vagy dohányt vittem Aranyhoz. Egyiknél mindig igen szigorú volt, különösen irányomban, a másik cikknél valamit szívesen elnézett.

Felesége – egy kitűnő műveltségű, jó magyar asszony – olyankor, ha régi ismerős kereste fel férjét, be-beszokott tekinteni a szerkesztői irodába.

Hives, őszi, esős idő volt vagy kora tavaszi – csak azt tudom, hogy hideg volt. Egyetlen, szép leányuk, Juliska is odabent ült atyjánál, ki szellemes, élénk leányát határtalanul szerette.

Én valami nagykőrösi hangversenyt beszéltem el, melyen Aranyné igen jóízűeket nevetett.

– Jaj, lássa, édes Tolnai, mért nem írja le ezeket, Fodornét, Vargánét, a Vajkó leányokat, Mészáros Zsuzsikát, a Szentpéteri leányokat, a Gabodi kisasszonyokat? Ezeket maga jól le tudná írni.

Juliska hangosan kacagott, tapsolt és biztatott, hogy írjam le ezt a hangversenyt.

Aranyra néztem, hogy mit csináljak.

– No, próbálja meg – mormogá mosolyogva.²³

Ennek a kis epizódnak több figyelemre méltó tanulsága is lehet. Először is a folytatása: Tolnai ugyanis – állítása szerint – ezután írja meg az itt elmesélt történetet, amelyet Arany azonnal közöl is a lapjában. Ez természetesen úgy kerül elő *A sötét világ* szövegében, mint a narrátor kétségbevonhatatlan, nagy tehetségét megerősítő mozzanat, azaz Arany, miközben folyamatosan távolságot tartó, Tolnait nem tanítványként és híveként kezelő személyként tételeződik, mégiscsak irodalmi tekintélynek bizonyul. Az ábrázolásban megmutatkozó szemléleti ellentmondást – hogy tudniillik Arany akkor segítője vagy hátráltatója volt-e a narrátor kiváló irodalmi teljesítményének – Tolnai nem oldja fel, hacsak úgy nem, hogy beleérthetjük a szövegbe azt a kimondatlan intenciót, lám, a másoktól, de nem tőle csodált Arany is kénytelen fejet hajtani az ő tehetsége előtt. Ez a nem szándékolt, de több helyen jól felismerhető lélektani alaphelyzet Tolnai egész viszonyulását megmagyarázza *A sötét világ*ban: egyfelől a kisebbrendűségi érzés és a nyilvánvaló diákkori sértettség (hiszen Arany nem őt tartotta a legtehetségesebbnek diákjai közül), másfelől pedig Arany dicséretei mint öngigazolások.²⁴ Hiszen ha a leírt esemény deskriptív magját nézzük (s amennyire lehet, elvonatkoztatunk a beállításban és kommentárban rejtező ítéletektől), akkor voltaképpen arról van szó, Arany biztatta Tolnait a prózaírásra, s az ő ösztönzése indította el az íróat abba az irányba, amely saját megítélése szerint is a legfontosabb s legsikeresebb műneme lett. Csakhogy Tolnai ezt nemhogy kimondaná, hanem inkább minden létező módon gyöngíteni igyekszik. Még az is ennek szolgálatában áll, hogy a biztatás első kimondását nem Arany, hanem a felesége és a lánya szájába adja, illetve nekik tulajdonítja, s Aranynak így csak a tudomásulvétel és a megerősítés szerepe jut. Ez persze nem jelenti azt, hogy az itt leírt esemény nem játszódhatott vol-

na le ilyenképpen: az, hogy Tolnai szerint Ercsey Julianna és Arany Juliska bejártak a szerkesztőségbe, s véleményt nyilvánítottak irodalmi kérdésekben, s ezt Arany akceptálta, kiválóan harmonizál annak a közös szellemi műhelyt feltételező, szoros családi együttműködést feltételező jelleggel, amelyet legutóbb az Arany László neve alatt megjelent népmesegyűjteményt kiadó folkloristák, Gulyás Judit és Domokos Mariann írtak körül, s aminek következtében ők már az „Arany család mesegyűjteményé”-ről tartották indokoltnak a gondolkodást, s nem egyszerűen „Arany László mesegyűjteményé”-ről beszéltek.²⁵

Tolnai mindazonáltal elmellőzi annak a ténynek a közlését, hogy ő maga hányszor és milyen művekkel volt Arany lapjának a szerzője, itt csak egyetlen írásának, *A lutris mesternek* a megjelenésére utal, mintha ez lett volna az első és egyetlen írása itt.²⁶ Pedig a valóságban egyáltalán nem volt mellőzve a *Szépirodalmi Figyelő*-ben: 1861-ben hét verse jelent meg itt, hat az elbeszélése megjelenése előtt, s egy utána.²⁷ Persze, ha ezt a tényt valamilyen formában beillesztette volna a szövegébe, kevesebb hitele lett volna az Arany lapszerkesztői gyakorlatát bíráló szavainak, amellyel pedig bevezette saját prózairói indulásának elmondását:

„Búsan látta a nagy költő, hogy lapot, és éppen jó lapot szerkeszteni, amilyenről az ő klasszikus lelke álmodott: nálunk még most képtelenség.

Bizony a Figyelő néhány kitűnő cikken kívül – amit vagy maga Arany írt, vagy Erdélyi János – sok gyenge zöldséget árult. Ez tagadhatatlan tény.

Főképp a Figyelő utolsó számai voltak meglehetősen közepesek.”²⁸

Nyilván az egységes szerkesztés hiányával s a folytatásokban való közléssel is összefügg, hogy Tolnai még akkor sem kapcsolódott vissza önművein (vagy éppen önkritikusan) ehhez a határozott elmarasztaláshoz, amikor saját lapalapításáról beszél; pedig amikor Marosvásárhelyen létrehozta saját folyóiratát, az *Erdélyi Figyelőt*, a lap programját majdnem ugyanazon elvek mentén határozta meg, mint Arany a *Szépirodalmi Figyelőjét*, s Tolnai ekkor név szerint hivatkozott Aranyra mint előképre. Sőt, a lapban Arany több művét is újraközölte – alighanem egyébként Arany László közvetítésének is köszönhetően, de aligha Arany János ellenére vagy tudta nélkül –, ám mindezen tényekről *A sötét világban* egy szót sem ejtett.²⁹ Ekkor is és majdan budapesti lapalapításakor is (az *Irodalomról* külön fejezetet írt a művében) szinte ugyanazokba a nehézségekbe ütközött bele, amelyeket korábban Aranyra rótt föl, s akkor persze saját magát sokkal inkább áldozatnak látta.³⁰ Arany folyóirata esetében azonban korántsem bizonyult ilyen empátiakusnak. Aranyról szólván szinte jellemhibának képes beállítani a szer-

kesztéstől való visszahúzóását, s felrója neki, hogy nem vált vezérévé a magyar irodalomnak, amely ilyenformán „erdélyi stréberek színtere” lett. S mindezt még az önzés és a pénzéhség vádjával is megtetézi:

„Bűn-e, hogy csak magát szerette?”

Nem lett volna-e nagyobb dicsőség, ha ahelyett, hogy gyűjtötte a száz- ezreket (isten csudája, hogy ezt olyan író tette, aki Nagykőrösön nyomorgott, és a Pipa utcában a honoráriumokat nem tudta fizetni), nagy tehetségével irányt ad az irodalomnak, jellemet, tisztességet; a hitvány nepotizmus helyett férfias függetlenséget – amire tökéletesen képes volt.³¹

Persze ezek a mondatok már önmagukban is tartalmaznak egy szem- betűnő ellentmondást (azaz nemcsak igaztalanok, hanem logikátlanok is), hiszen egy egykor „nyomorgó” írótól miért lenne meglepő, ha megpróbál- na immár nyugodtan pénzt gyűjteni... Az Arany egész pozícióját elmarasz- taló ítéletben Tolnai arra sincs tekintettel, amiről pedig biztosan tudnia kel- lett (Arany lányának, a Tolnaitól is ismert Juliskának az elvesztése), s fel sem tételezi azt, hogy ezenkívül is lehettek olyan okai Aranynak, amely miatt meghozta ezt a döntést, s amely miatt tartotta magát ehhez. Sokatmondó kortörténeti adalék, hogy Aranynak a 60-as években kezdődő visszahúzó- dását értelmezhetette valaki gögként és a közösségi feladattól való megfutás- ként, miközben ma már ismerjük azokat a megrázó pszichológiai és egész- ségi tényezőket, amelyeket Arany feltétlenül el akart rejteni a külvilág elől – más oldalról persze Tolnai semmiféle megértésről nem árulkodó vádjai azt is bizonyíthatják, ez az akció mind Arany, mind a családjá részéről meny- nyire sikeresnek bizonyult.³²

Az Arany kapcsán követett elbeszélői stratégia Tolnai egyéb megoldá- saiban is érvényesül, leginkább Gyulai Pál ábrázolásában. Gyulai esetében még inkább megmutatkozik az eredendő kettősség, s ezt még csak nem is fékezi a nagyság elismerésének kötelező retorikája, mint Aranynál: Gyulai egyfelől ősellenségként és eredendő gonoszságtól vezérelt figurának mutat- kozik, másfelől viszont a tőle érkező elismerő gesztusok rendre a narrátor írói és emberi nagyságának kétségbevonhatatlan bizonyítékai. Tolnai egyik, komoly sérelemként ábrázolt esete, a pesti egyetem magántanári címe kap- csán Barta János mutatta ki, hogy itt éppen nem Gyulai gonoszsága látszik: az komoly megtiszteltetés volt, hogy Tolnait kolozsvári doktorálása után a budapesti egyetem magántanárrá habilitálta (egyébként doktori értekezé- sét a *Budapesti Szemle* közölte).³³ A korabeli szabályozás azonban eleve azt tartalmazta, hogy aki a cím elnyerése után négy félévig nem él az órahir- detés lehetőségével, s nem tart előadást, annak automatikusan elévülnek a

jogai.³⁴ Tolnaival is ez történt, bár ez persze nem csodálható, hiszen marosvásárhelyi lakosként aligha tudott volna Budapesten előadásokat tartani. Amikor viszont már a fővárosba való visszatérése után 1885 elején megpróbálta újra érvényesíteni magántanári jogait, a bölcsészkar elutasította a kérelmet. S noha ekkor a negatív döntést megalapozó előterjesztést már valóban a korábban Tolnai ellen ellenséges lépéseket nem mutató Gyulai készítette, ennek is megvoltak a szakmai okai: hiszen Tolnai doktori értekezésének publikálása óta nem fejtett ki tudományos munkásságot, s marosvásárhelyi időszakát olyan botrányok kísérték, amelyeket a budapesti egyetemnek nem volt érdeke figyelmen kívül hagyni. Annál is inkább, mert mindezt nem ellensúlyozta egy jelentős irodalomtörténeti életmű.³⁵

Tolnai Gyulai-ellenes indulatai, amelyek már a fóbia szintjét is elérik, s az a törekvése, hogy mindent Gyulai eredendő jellemhibájával magyarázzon, aligha vehető komolyan. Pontosabban a tényekkel való szembesítés nélkül botorság lenne mindenestül hitelt adni nekik – bár az okok, a lélektani mozgatórugók feltárása persze nem lenne teljesen érdektelen feladat. De ez esetben is célszerű felfigyelni arra, hogy ez az ellenséges és gonosz indulatokkal jellemezhető Gyulai inkább regényfigura, s ezt a beállítást lépten-nyomon ellenpontozza az, hogy ez az ellenszenves figura időről időre jelét adja megbecsülésének. Azaz Gyulai egyszerre lesz ellenség, s egyszerre lesz a narrátor nagyságának és irodalmi tehetségének méltányolója – s ha ez utóbbi szerepben jelenik meg, akkor a narrátor hozzá való viszonyulása rögtön egyneművé válik, s nem jelenik meg akár árnyalatnyi kétely sem abban, hogy Gyulainak ilyenkor, ha a narrátor írói kiváltságát dicséri, mindenestül igaza van. Ezért aligha véletlen, még ha korábban is a folytatásos közlés esetlegességeit hangsúlyoztam is, hogy *A sötét világ* utolsó fejezetében is felbukkan Gyulai, tehát valamiféleképpen a mű lezárásában is helyet kap. *A Kritikusaim* című fejezet – amelyet az 1994 előtti és utáni kiadások egyáltalán nem tartalmaznak – a narrátor és Erdélyi János kapcsolatát mondja el, s ebben Gyulainak epizódszerű, de teljesen semleges szerepet juttat a narráció:

„Pár évvel utóbb az Üllői úton a vállamra üt Gyulai Pál.

– Nézze és olvassa a Budapesti Szemle legújabb kefelevonatát. Itt, itt – a Pályákat. No, magát Erdélyi ugyan kidicséri.

Valóban úgy volt. A nagy esztétikus rendkívüli magasztalással emlékezett meg kötetemről. Korszakalkotónak mondott, és nyelvezetemet egy színvonalra emelte a legjobb magyar költőkével.”³⁶

Ez a passzus is igen árulkodó. Vizualizálása nem egyszerű, mert az olvasó – némi előismeret alapján – nehezen tudhatja elképzelni, hogy a közismerten igen kis termetű Gyulai miképpen csaphatott a vállára a kifejezetten megtermett Tolnai Lajosnak. De ez persze csupán aprócska adalék ahhoz, hogy a leírás minden elemét aligha kell valóságosan megtörtént eseményként felfognunk, s hát ez a mozzanat nem is ellenőrizhető. Nem úgy az Erdélyi-kritikára való utalás.

Erdélyi János nagy, korszakösszegző áttekintésében, a *Pályák és pálmák*-ban pontosan azonosítható, mely mondatokra utalt Tolnai. Alig néhány mondatról van szó, amely a tanulmány végén található, s amelynek nyilván retorikai funkciója is van: „S hogy szintén az új időszak költői közül, a forradalom utáni nemzedékből említsek valakit, csak Tolnai Lajos *Költeményeit* hozom fel. Írt gyönyörű költői elbeszéléseket, családi és genreképeket, dalokat oly kitűnő eredetiséggel nyelvben és bensőséggel érzésben, hogy igen érthetőleg van kifejezve benne a népköltészet jótékony hatása, a jövődőhöz való remény biztossága. Ez az út valósággal nem háládatlan.”³⁷ Ezek a sorok aligha tekinthetők többnek retorikai elismerésnél, hiszen semmiféle szövegelemzés, példaanyag vagy éppen összevetést megalapozó komparatív mérce nem szerepel itt, s mivel Erdélyi egyik kulcsfogalmának az alkalmazásáról (a „népköltészet”) van szó, ez inkább egy, az értekező fontos tendencia jelenkori relevanciáját bizonyítandó kerül elő, s nem Tolnai értékeléseként. Ezeket a sorokat elolvassván, nem érezheti úgy *A sötét világ* olvasója, hogy Tolnai pontosan és hitelesen foglalta össze az öt emlegető sorokat – s ez aligha csak azzal függ össze, hogy a szerző alighanem emlékezetből dolgozott, s az a magasztaló beállítás az ő memóriájában megőrzött olvasatáról árulkodik. Ez inkább szemléleti kérdés, *A sötét világ* emlékezeti mechanizmusának máshol is megfigyelhető eleméről van szó: Tolnai úgy bánik életének a tényeivel (a visszakereshető, ellenőrizhető emlékekkel éppen úgy, mint a mások számára megragadhatatlanokkal is), hogy minden a saját, felnövesztett és kritikátlanul szemlélt egyéniségének alárendelve mutatkozik fontosnak. Jelen esetben az a legfontosabb bizonyítandó állítás, hogy Erdélyi János – akiről korábban kijelentetik, hogy milyen fontos „esztétikus” – megdicsérte a verseit. Az már mindegy, vagy legalábbis másodlagos, hogy miért s milyen érvekkel – ezt kell az argumentáció során alátámasztani, s ha máshogy nem megy, akkor úgy, hogy Erdélyi tolla alá olyan dicséretet kell adni, amelyet ő le nem írt („Korszakalkotónak mondott, és nyelvezetemet egy színvonalra emelte a legjobb magyar költőkével”).

S érdemes felfigyelni a Tolnai szövegében rejtőző, másik mozzanatra is, amelyet az író azonban nem poentíroz, pedig egyáltalán nem magától értődő. A hírről a narrátor magától Gyulaitól értesül, s Gyulai egy kefelevonatot mutat meg neki, azaz még egy megjelenés előtti állapotában hívja fel a figyelmét az őt dicsérő sorokra. Tehát külön ő figyelmezteti a szövegre az írot. Tolnai persze ezt a cselekedetet semmilyen módon nem akarja visszakapcsolni *A sötét világ* korábbi kijelentéseihez, nem akarja összehangolni ezt a – nevezzük néven – baráti gesztust az ősgonosz, megátalkodott Gyulai képével; még csak olyanformán sem, amelyre megett volna a módja, hogyha világossá teszi: ekkor még (a *Pályák és pálmák* 1867-ben jelent meg)³⁸ jóban volt Gyulaival, aztán meg már nem. Persze ha ezt megteszi, akkor gyengítette volna a kezdetől és eredendően intrikus Gyulai torzképét.

Tolnai művének ezek az elemei is jól mutatják, hogy az író mennyire regényszerűen szerkesztette meg saját emlékeinek a feljegyzésén alapuló memoárját. Ennek köszönhetően pedig az önéletrajzként való olvasásnak, a szöveg forrásként való felfogásának is csak akkor lehet relevanciája, ha az egész szöveg retorikai felépítését is beleszámítjuk az egyes személyek és situációk ábrázolásába, s ennek a státusznak a jelentőségét is megpróbáljuk megérteni a beállítások értelmezésekor. Ennek érzékeltetésére talán ez a két, máshonnan és sokoldalúan is ismert irodalmárról, Aranyról és Gyulairól szóló passzusok lehetnek a leglátványosabbak, de ez az eljárás máshol is tetten érhető. Csak egy példát említve: a szövegnek azokat a részleteit, amelyben a narrátor korábbi életének fordulópontján rendre utal a zsidósághoz való viszonyára, s az irántuk érzett meleg rokonszenvére, nem értjük jól, ha elfeledkezünk arról a tényről, hogy *A sötét világ*ot közreadó s Tolnainak állandó munkát adó folyóirat, a *Képes Családi Lapok* is zsidó kézben lévő orgánumnak számított (tulajdonosa Murányi Ármin volt),³⁹ s ezekkel a passzusokkal az író recens feladatot látott el, s munkaadójának tett gesztusokat. Tehát az a mozzanat, ahogy a györkönyi lakhelyüket leírta, aligha a gyermekkori benyomásokat rögzítette, hanem utólagos, az írás jelen idejének szóló értelemadást végzett el: „Egyik felől a reformátusok nagy temploma felségesen szóló harangjaival, másfelől a zsidók imaháza misztikus homályával, szüleim elcsüggedt lelkét valódi vigasztalással és őszinte reménnyel töltötte el.”⁴⁰

Tolnai regényének sajátos olvasatát is meghozták az utóbbi évek. Korábban alig bukkant föl, most viszont már szinte a szöveg alapvető érdekességévé vált az a többszörösen kifejtett szembeállítás, amely nyilván csak a mű bizonyos részeiben mutatkozik meg, s amely az „erdélyiek” és a „ma-

gyarországiak” közötti kulturális és mentalitásbéli ellenszenv kinyilvánításában jelenik meg. Ezt a jelleget – elsőként – már a regény első, kötetbéli kiadásakor fontos elemként azonosította Bözödi György,⁴¹ s legutóbb Markó Béla egynéhány évvel ezelőtt megjelent esszéjében egyenesen ezen, a jelenleg más körülmények hatására, de ismét jelenlévő fenomen történeti alapszövegeként hivatkozott Tolnai regényére.⁴² S nem joggal. Ennek a viszonylatnak mindkét oldala komoly hangsúlyt kap a műben, s az előbb már érintett Gyulai-kép is ennek a tágabb ábrázolási tendenciának a részeként fogható fel: a Magyarországra áramló „erdélyiek”, ez a csupán néhány névvel jellemzett értelmiségi csoport (Gyulai Pál, Szász Károly, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor) úgy tűnik föl, mint a magyar irodalom nemzeti jellegét veszélyeztető, minden kulturális és közéleti pozíciót magának megszerző idegen elem; Tolnainál egy helyütt még azt is megleljük, hogy e minőségükben az „erdélyiek” veszik át azt a szerepet, amelyet jóval gyakrabban a „zsidó” szokott betölteni az ilyesféle eszmefuttatásokban. Az antiszemitizmussal egyáltalán nem vádolható Tolnai úgy érezte, korának magyar irodalmi élete idegen befolyás alá került, csak szerinte mindezt az Erdélyből érkező írók okozták:

„Amint ma egész irodalmunk zsidó – lustaságunk folytán akkor erdélyi stréberek színtere lett –, mert bután nézte egész Magyarország, hogy egyikét élelmes, kis szabású poéta vezérszerepre törjön a Kölcseyek, Kazinczyak földjén.”⁴³

Ez a beállítás – amennyire ez megítélhető – társtalan a 19. század második felében, s a személyes elfogultságon túl látványos példája annak is, hogy a „hazai” és „idegen” dichotómiájának lehetséges volt a korszakban nem etnikai alapozású képviselője is. S ezt Tolnai nem esetlegesen pendítette meg, hanem egy másik viszonylatot is felrajzolt hozzá, azaz általános világ- és közérzetmagyarázattá avatta. Ehhez Tolnai marosvásárhelyi időzésének leírása adta az apropót: az ezt az időszakot leíró fejezetekből az derül ki, hogy az igazi erdélyiek nem fogadják el a nem közülük való, magyarországi személyeket, különösen, ha az náluk tájékozottabb, műveltebb és kiválóbb; s ez nem is csodálható, mert hiszen provinciálisak és bárdolatlanok. Tolnai teljes mértékben érzéketlen maradt azokra a helyi szokásokra és tradíciókra, amelyek kondicionálták a marosvásárhelyi mentalitást, beleértve a hitéletet is, s ezekhez a jelenségekhez olyan fölényérzettel viszonyult, amely önmagában is visszatetszést szülhetett. Az író – ez a tőle leírt szituációkból is kitűnik – meg sem kísérelt megfelelni annak a szerepnek, amelyet a környezete egy „jó pap”-tól elvárt volna (gondoljunk csak ar-

ra, hogy református lelkészként újszülött gyermekéhez „egy tisztességes zsidó házaspárt” kért föl keresztszülőnek,⁴⁴ vagy éppen egyik haragosát, Nemes Ödönt a nyílt utcán verte meg, s alighanem brutálisan).⁴⁵ Konfliktusainak a sorozata, amelyet egyoldalúan és minden önkritikát mellőzve, méltatlan szenvedéstörténetként ír le, ezek után szinte természetesebbek voltak, mert nem egyszerűen környezete gonoszságából, hanem inkább a gyökeresen eltérő kulturális normarendszerek létéből következtek.⁴⁶

A sötét világ igen tanulságos olvasmány az 1870-es, 1880-as évek magyar irodalmi élete szempontjából. Nem azért, mintha túlságosan sok konkrétumot tudhatnánk meg Tolnaitól az ekkori irodalmiság mibenlétéről vagy éppen az újabb nemzedéki szervezkedések részleteiről. Éppen az az igazi információ, hogy mi mindenről nem esik szó ebben a regényszerű emlékiratban, mennyi mindenről nem látszik tudni a narrátor. Miközben ugyanis nyíltan vagy rejtetten folyamatosan kritizálja a korabeli irodalmi intézményrendszert – szerinte – maffiaszerűen, nepotista módon irányító írói kört (kiemelten persze Gyulai Pált és csak kicsivel óvatosabban Arany Jánost), alig-alig veszi észre azokat az új kezdeményezéseket, amelyek szintén polemikusan (de sokkal inkább esztétikai alapokon) kérdőjelezik meg a domináns irodalmi értékrendet. Tolnai ugyanis egyrészt részletesebben szól az 1870-es évek tragikus sorsú, derékba tört pályát befutó nemzedékének bizonyos tagjairól (Zilahy Károlyról beszél a leghosszasabban, inkább futólag említi Bajza Jenőt és Toldy Istvánt), de például szemébe sem tűnik Asbóth János vagy Reviczky Gyula. Ez utóbbiaknak a nevét sem írja le. S a sort még lehetne folytatni: Mikszáth csak néhány névsorában bukkan föl említésképpen, de Justh Zsigmond vagy Petelei István még így sem ötlük Tolnai Lajos szemébe. Saját nézőpontjából mindezek a szerzők s epikai kísérleteik nem is léteztek, még csak elhárítandó próbálkozásként sem bizonyultak érdekesnek. Ez is jól mutatja, hogy Tolnai szembenállása a Gyulai-féle érdekcsoporttal igen kevésbé volt hagyományértelmezési vagy poétikai gyökerű ellentét: személyes averziók és – vélt vagy valódi – sérelmek hiperbolikusan felnövesztett következményét tárgyiasította az író egy önéletrajzi háttérű narráció keretében, s amit ebben a szerkezetben ki tudott fejezni, az csak a mindent elöntő, igen kevésbé kontrollált indulat miatt tűnhetik valamiféle „társadalomkritikus” vagy éppen „realista” módszer következményének... Hogy azt a két fogalmat említsem, amelyet a Tolnait újrafelfedező és kanonizálni akaró néhány, a *Nyugathoz* kötődő szerző (mint például kezdeményezőként Ady, majd később Móricz Zsigmond és Németh

László) alkalmazott az íróra – alighanem jogtalanul értékelve túl epikai újszerűségét.

A sötét világ jelentősége talán éppen abban áll, hogy mindezt kétségtelessé teszi – persze csak akkor, ha hajlandók vagyunk regényszerűsége mellett fölfedezni történetvezetésének, értékrendjének és ítéleteinek nem tisztán dokumentumként, hanem a középpontjába helyezett, túlnövesztett személyiség kivételéseként való értelmezhetőségét is.

JEGYZETEK

¹ Tolnai Lajos, *Új föld, új szerencse*. Az előszót írta Hites Sándor, Budapest, Reakció, 2018. A kötetéről recenzió: Vaderna Gábor, *A modernitás veszélyei* (Tolnai Lajos: *Új föld, új szerencse*), *Élet és Irodalom*, 63. évf. (2019), 11. sz. (márc. 14.), 21.

² Tolnai Lajos, *A sötét világ*. Regény, [Bp.], Athenaeum, 1942. A könyv első kiadásának visszhangjából lásd még Martinkó András, Tolnai Lajos: *A sötét világ*, *Diárium*, 4. évf. (1943), 2. sz., 46–47; Paku Imre, *A sötét világ*, *Pásztortűz*, 29. évf. (1943), 2. sz. (febr. 15.), 95–96.

³ A legnagyobb hatással: Tolnai Lajos, *A sötét világ*. Regény, kiad. Dávid Gyula, Marosvásárhely, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1955.

⁴ Tolnai Lajos, *A sötét világ = Századvég*, II. köt., kiad. Szalai Anna, Budapest, Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), 5–216.

⁵ Uo. 1160.

⁶ Barta János, *Egy különös író sötét világa* (Számvetés Tolnai Lajos körül) = *Uő., Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 1976, 333–373. A tanulmány először 1963-ban jelent meg.

⁷ Dávid Gyula, *Tolnai Lajos Marosvásárhelyen (1868–1884)*, Bukarest, Kriterion, 1974. A kötetéről született fontos recenzió: Barta János, Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen (1868–1884), *ItK*, 79. évf. (1975), 5–6. sz., 706–712.

⁸ Tolnai Lajos, *A sötét világ = Régi magyar regények II.*; Asbóth János, *Álmok álmodója*; Reviczky Gyula, *Apai örökség*; Tolnai Lajos, *A sötét világ*, a szöveget gondozta, a magyarázatokat és az utószót írta Szilágyi Márton, Budapest, Unikornis, 1994 (*A magyar próza klasszikusai* 20.), 201–369. A továbbiakban a tanulmány idézetei ebből a kiadásból valók.

⁹ Ahogyan a kötet utószavában olvashatjuk: „A kötet kiadásánál a Dávid Gyula által közreadott 1955-ös (Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó Marosvásárhely) szöveget és jegyzeteket vettük alapul. A jegyzetek összeállításában legki-

vált *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája* (Sajtó alá rendezte és kiadta Marosi Ildikó. Bukarest, Kriterion Kiadó, 1973) c. kiváló irodalomtörténeti kiadványra támaszkodtunk.” Tolnai Lajos, *A sötét világ*. Regény, kiad. Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Mentor, 2004, 217. Azaz a kiadás még csak a Szalai Anna 1984-es kiadása végrehajtotta korrekciót sem érvényesítette.

¹⁰ Gergely Gergely, *Tolnai Lajos pályája: Egy fejezet a magyar regény történetéből*, Budapest, Akadémiai, 1964 (Irodalomtörténeti könyvtár); Barta János, *i. m.* (1976), 361–373; Dávid Gyula, *i. m.* (1974.)

¹¹ Dávid Gyula, A nagykörösi mester és tanítványa (Arany János és Tolnai Lajos), *Látó*, 28. évf. (2017), 3. sz., 18–30.

¹² A kolozsvári Arany-kötet jelzete: Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár (Kolozsvár), Kutatási és Különgyűjteményi Osztály, Mss. 337.

¹³ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 237.

¹⁴ A kéziratos kötet filológiai jelentőségéről és a felhasználásával járó interpretációs lehetőségekről lásd Szilágyi Márton, „van ott sokféle faj”: Arany János Kisebb költemények című, 1856-os kötetének keletkezése, *It*, 98. évf. (2017), 4. sz., 450–466; Uő., *Arany János kötet szerkesztési gyakorlata és a Kisebb költemények* (1856), Erdélyi Múzeum, 80. köt. (2018), 3. füzet, 1–12.

¹⁵ Vö. Arany János, *Hivatali iratok 1. Nagyszalonta – Nagykörös – Budapest (1831–1865)*, s. a. r. Dánielisz Endre – Törös László – Gergely Pál, Bp., Akadémiai, 1966 (Arany János Összes Művei XIII. kötet) [a továbbiakban: AJÖM XIII.], 488–490.

¹⁶ AJÖM XIII. 208–209. A jegyzetek ugyan számon tartották azt, hogy Tolnai tisztázta le Arany kéziratait (ennek kapcsán *A sötét világra* hivatkoznak is), de kísérletet sem tettek arra, hogy kiderítsék, voltaképpen mit is másolt és milyen céllal. Lásd uo. 514.

¹⁷ Erre idéz példát Barta János *i. m.* (1976) 367–368.

¹⁸ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 239. Kiemelések az eredetiben.

¹⁹ Tolnai ezen regényírói vonásáról lásd részletesebben Barta János, *i. m.* (1976) 358–361. A korábbi szakirodalomból fontos megemlíteni [Rónay György], *Az olvasó naplója, Vigilia*, 21. évf. (1956), 10. sz., 552–555.

²⁰ Ezért aztán nem meglepő (bár talán csak a szerkesztés véletlene), hogy az Arany emberi és költői egyéniségét a rávonatkozó emlékezések tükrében ábrázolni kívánó szöveggyűjtemény nem is vette föl Tolnai Aranyra vonatkozó emlékeit: „...az ő imádott Arany bácsija...” *Szemtanúk és örökösök – Arany Jánosról*, szerk. Górász Péter – Hansági Ágnes – Kiss A. Kriszta, [Balatonfüred], Balatonfüred Városért Közalapítvány – Balatonfüred Város Önkormányzata, 2018 (Tempevölgy könyvek 27.).

²¹ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 238.

²² Erről lásd Szilágyi Márton, *i. m.* (2017) 464.

²³ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 261.

²⁴ Tolnai kritikai írásaiban az Arany-ellenes kirohanások más szerkezetben jelennek meg persze; ezeknek a „publicisztikus bíráló szitkozódó, személyeskedő válfajára” jellemző írásoknak az értékelésére lásd Németh G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*, Budapest, Akadémiai, 1981 (Irodalomtudomány és kritika), 353–356. Tolnai kritikai írásainak erre a jellegére egy baráti hangnemű magánlevélben Arany László is felhívta a figyelmet Tolnai Tompa-tanulmánya kapcsán, amely dolgozat egyébként Tolnai doktori értekezése is volt, s amelyet a *Budapesti Szemle* publikált: „Merev támadás, nem ítélet. Magas mérték alkalmazva, hogy kisebbnek lássék a költő.” *Arany László Tolnai Lajosnak*, Budapest, 1878. ápr. 4. = *Arany László válogatott művei*, s. a. r. Németh G. Béla, Budapest, Szépirodalmi, 1960 (Magyar Klasszikusok), 489. Az Arany-ellenes kirohanások általánosabb irodalomtörténeti értékelésére: Sós Margit, *Arany János irodalmi ellenzéke*, Pécs, 1933 (Specimina dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis). Ennek a könyvnek – nem méltánytalanul – szigorú, de azért meglehetősen értetlen és indulatos recenziója: Császár Elemér, Arany János és Gyulai Pál egy fiatal hölgy torzító tükrében (Sós Margit: *Arany János irodalmi ellenzéke*), *Budapesti Szemle*, 231. köt. (1933) 671. sz., 118–120.

²⁵ Domokos Mariann – Gulyás Judit, *Az Arany család kéziratosa mese- és találgatógyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének keletkezés- és fogadtatástörténete = Az Arany család mesegyűjteménye: Az Arany család kéziratosa mese- és találgatógyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*, szerk. Domokos Mariann – Gulyás Judit, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Központ – Universitas – MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 9–144.

²⁶ A lutris mester, *Szépirodalmi Figyelő*, 2. évf. (1862) 26. sz. (máj. 1.), 409–415.

²⁷ Itt közölt versei: Virág Lidi, *Szépirodalmi Figyelő*, 1. évf. (1861), 23. sz. (ápr. 10.), 366; *Az öreg ur*, 1. évf. (1861) 28. sz. (máj. 16.), 445–446; *Hunyady Mátyás*, 1. évf. (1861), 41. sz. (aug. 15.), 649; *Attila temetése* (Hun mondák szerint), 1. évf. (1861) 47. sz. (szept. 26.), 744–745; *Nem hagylak el*, 2. évf. (1861) 7. sz. (dec. 19.), 109; *A kuvik*, 2. évf. (1862) 12. sz. (jan. 23.), 185; *A régi szerető*, 2. évf. (1862) 24. sz. (ápr. 7.), 377.

²⁸ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 261.

²⁹ Ezt részletesen Dávid Gyula elemezte: Dávid Gyula, *i. m.* (2017) 26–29.

³⁰ Vö. az *Egy új Athenaeum* című fejezettel: Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 330–334.

³¹ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 250.

³² Arany egészségi állapotáról lásd Pál Endre, Arany János betegségei, *It*, 68. évf. (1986) 2. sz., 316–337.

³³ Tolnai Lajos, Tompa Mihály költészete, *Budapesti Szemle*, 18. köt. (1878) 35. sz., 27–86.

³⁴ Tolnai az 1880–81-es tanév első félévében hirdetett előadást („A XIX. század epikus költészete”), de ezt aligha tartotta meg: Persián Kálmán, A magyar irodalomtörténet a budapesti egyetemen, *It*, 2. évf. (1913) 405–414. Az adat: 409.

³⁵ Barta János, *i. m.* (1976) 366–367.

³⁶ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 368.

³⁷ Erdélyi János, Pályák és pálmák = Uő., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. Erdélyi Ilona, Budapest, Akadémiai, 1991 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 14.), 447–471. Az idézet: 470.

³⁸ *Budapesti Szemle, Új folyam*, 7. köt. (1867) 21. sz., 38–67.

³⁹ Róla lásd a következő életrajzi szócikket: *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. Ujvári Péter, Budapest, Magyar Zsidó Lexikon kiadása, 1929, 623.

⁴⁰ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 216.

⁴¹ Böződi György, Tolnai Lajos önéletrajza, *Termés*, 2. évf. (1943) Tavasz, 69–72.

⁴² Markó Béla, Miért nincs, ha van: Az Erdély-kép változásairól, *Mozgó Világ*, 42. évf. (2016) 7–8. sz., 87–94.

⁴³ Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 250.

⁴⁴ Uo. 301.

⁴⁵ „Biz azt úgy szedték fel.” Tolnai Lajos, *i. m.* (1994) 307.

⁴⁶ Tolnai marosvásárhelyi konfliktusainak a szembesítése egyéb forrásokkal: Dávid Gyula, *i. m.* (1974).